

ПОДГЛАЗУРЕН МОНОГРАМ НА ТЕОДОСИЙ ТЪРНОВСКИ ОТ КИЛИФАРЕВСКИЯ Манастир

Мирко РОБОВ (Велико Търново)

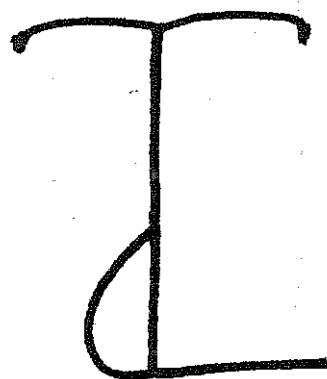
Предмет на настоящото съобщение е нов, неизвестен досега паметник от групата на подглазурните монограми, изписани върху съдове, украсени в т. нар. сграфито техника. Открит е при археологическите проучвания на средновековния Килифаревски манастир.

Находката е намерена през 1979 година, в помещението, непосредствено източно от малката еднокорабна църква. С тесен коридор то е отделено от верижната сграда на седемделното източно крило на манастира.

При проучването на комплекса са открити общо три монограма и трябва да се отбележи, че двата от тях произхождат от въпросната постройка, а третият е намерен в ската, непосредствено пред нея, извън чертите на оградения манастир.

Двата от монограмите (единият подглазурен, а другият врязан преди изпичането на съда върху обратната страна на дъното) са с изписани букви Φ . Тази група монограми е известна от разкопките на обекти в столицата Търново. Повечето от изследователите ги свързват с името на царица Теодора, втората съпруга на Иван Александър¹, но има и мнения, според които в буквата е вложено цифрово значение (9) и такива съдове имат отношение към поменалния обряд².

Значително по-голям интерес представлява третият от монограмите, който все още няма никакъв паралел сред многобройните открити досега в столицата Търново и близката ѝ околност екземпляри. Всъщност, Килифаревският манастир е единственият обект, разположен извън чертите на столичния град, където са открити подглазурни монограми.

Обр. 1 Подглазурен монограм на Теодосий Търновски от Килифаревския манастир (графично изображение)

От друга страна, като датиращ елемент и като част от едно явление в материалната култура, тясно свързано по своя смисъл и предназначение с израза на преклонение пред върховенството на светската и църковната власт и почитта към религиозния пантеон, откритите тук монограми имат важно отношение към решаването на проблемите около строителната хронология, локализацията и идентификацията на Теодосиевия манастир при Килифарево от средата на XIV век.

Помещението, в и около което са открити споменатите вече монограми, е единична постройка с редица особености в нейното оформление, които очевидно са във връзка с по-особеното ѝ място и роля в рамките на комплекса.

В планово-композиционно отношение, Теодосиевата обител затваря просторен вътрешен двор, между четири крила, оформени като верижни сгради. В двора на комплекса, като самостоятелни архитектурни обеми се издигали няколко постройки. За някои от тях писмени сведения се съдържат в житието на Теодосий Търновски³.

В югоизточната част на манастира са изградени и няколко единични постройки, които запълват площта между южното и източното крила на комплекса. Най-вероятно те са изпълнявали някои по-специфични функции в общия манастирски организъм.

Най-северната от тези постройки, с известна условност разбира се, е определена като манастирска игуменарница. За източен зид ѝ служи оградният зид на манастира, издигнат върху останките на разрушената вече крепостна стена. Сградата е с размери приблизително 5/5 м. В североизточния ъгъл има вход, оформен като потерна, който извежда извън чертите на манастира, към един от най-живописните райони на местността.

Входът към вътрешния двор е в северозападната част на помещението и е оформен с праг.

За разлика от останалите манастирски сгради, подът в приземието е настлан с каменни плочи. Част от него, отделен с ясна разделителна линия, покрива най-вероятно подчардачното пространство на западната фасада, ориентирана към вътрешния манастирски двор. Дървените стълбове са стъпвали върху запазенения нисък едноредов стилобатен зид.

Постройката е разположена непосредствено източно от запазените останки на еднокорабна църква с притвор. Като типичен представител на паметниците от Търновската архитектурна школа, храмът е с фасади, пластично разчленени с пиластри и аркирани ниши и богато украсени с керамопластични елементи. Вътрешността е стенописана.

Това е единствената култова постройка в манастира, изградена из основи по времето на Търновското царство и е съвсем очевидно, че това са именно руините на споменатата в житието на Теодосий църква⁴.

Пред западната фасада на църквата е оформен широк каменен плочник, който отвежда към запад до двуделна сграда, ориентирана изток-запад. Тя се намира на по-ниско ниво от това на църквата.

Връзката между двете постройки, осъществена чрез плочниковата настилка, определено свидетелства за важното място, което е заемала двуделната сграда в устройството и функцията на средновековния манастирски комплекс. Най-приемливо и логично, според нас, е допускането, че тя е изпълнявала функцията на манастирска трапезария. Нейното разположение западно и в оста на манастирския храм е в съответствие и с едно от важните церемониални изисквания в устройството и дейността на общежителния комплекс⁵.

Очертаването на рамките на тази централна зона в устройството на Килифаревския манастир има, според нас, важно и съответстващо значение, относно функциите съсредоточени в нея. Именно тук, в посочената ос между църква и трапезария и в непосредствена близост до тях попада и постройката, определена като игуменарница. От нея произхождат и въпросните подглазурни монограми.

Новооткритият и неразчетен досега монограм е изписан върху вътрешната стена на сграфито паница. Глазурата е жълтеникава на цвят. Част от нея е опаднала. По запазеният фрагмент няма следи от допълнителна украса, така както е и при почти всички откривани в столицата подглазурни монограми, гравирани върху стените на монохромни съдове, без допълнителна украса. Те не са част от общата орнаментална композиция и имат смисъл и роля единствено във връзка с изпълненото в тях съдържание.

Като композиция, монограмът от Килифаревския манастир е развит около буквата „Г“. Хоризонталното ѝ рамо завършва с добре оформени серифи. Самото то се състои от две склучени в средата дъги, с лека извивка.

В долната част на вертикалното рамо е врязана хоризонтална хаста надясно, като по дължина тя приблизително равни с дясната половина на хоризонталното рамо на „Г“.

Също в долната част на монограма, но от ляво на вертикалното рамо на „Г“ е изписана петелка, която в долната си част се свързва с началото на допълнителната хоризонтална хаста.

Не може точно да се каже дали е запазен всъщност целият монограм или пък това е само част от него, защото фрагментът е отчупен тъкмо под допълнителната хоризонтална хаста.

Липсата на точен паралел не само в групата на подглазурните монограми, а и изобщо, максимално затрудни правилното разчитане на монограма от Килифаревския манастир. Единствената засега опора в тази насока, установихме по време на дискусиите в рамките на Петия международен симпозиум Търновска книжовна школа, през септември 1989 го-

дина, в направеното тогава изказване на руския професор от Ленинград (сега Петербург) Юрий Бегунов. Изписвайки абсолютно същия монограм, той свидетелстваше за наличието на автентичен документ, оставен от ръката на самия Теодосий Търновски и подписан по същия начин. Документът, по думите на руския професор, се намира в архива на Института по руска литература „Пушкински дом“ в Санкт Петербург. Както твърдеше Юрий Бегунов, в досег с него е бил и българският му колега проф. Кую Куюев, сега покойник.

Тази опора в разчитането на монограма е, разбира се, индиректна и това естествено поставя под въпрос всички категорични заключения, които произтичат от нея. Едва с въвеждането в научно обръщение на въпросния писмен паметник от XIV век, много от въпросителните около разчитането на монограма от Килифаревския манастир ще отпаднат.

Поставен, обаче във връзка с мястото на своето откриване, и от друга страна — със същността на явлението подглазурни монограми в материалната култура и духовния живот на столичното население през XIV век, тезата за подглазурен монограм на Теодосий Търновски, намира и някои по-сериозни потвърждения.

Всъщност, единици са изследвачите, които поставят под съмнение идентичността и строителната хронология на средновековния Килифаревски манастир, неговото установено местоположение⁶. Поле на критичен анализ не са, по същество трудно оспоримите аргументи от комплексен характер (а достигнатият етап на проучване на Теодосиевата обител налага именно такъв подход) — данните в двата основни писмени паметника — житието на св. Теодосий Търновски от Калист и Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, от една страна. От друга — запазената богата топонимия, отразяваща точно характера на комплекса през различните периоди на строителната му история — „Стражницата“, „Царски пирг“, „Старото манастирище“ и др.⁷

От съществено, до голяма степен и решаващо значение са резултатите от цялостното археологическо проучване на комплекса, осъществено в продължение на повече от десет години⁸. Прецизирана и допълнена бе сложната хронологична картина, хвърли се много светлина върху проблема за характера и устройството, а също и особеностите на тази средновековна обител. Не подлежи на съмнение общежителния характер на комплекса в реализираната типична за времето си и съобразена с конкретните теренни условия и функционални особености централна планова схема. На места, извън оградата на манастира, са разположени останките от няколко идиоритмични килии, обитавани от монаси-исихасти, един от които е и самият Теодосий.

Безспорно, изписването на подглазурни монограми и употребата на такива съдове през XIV век е явление и то може да бъде правилно обяснено единствено, когато се обхване и разгледа в цялост. Тезите, относно

предназначението на тези съдове започват неимоверно да се роят, понякога достигат дори до абсурд, когато отделна група монограми се извади от контекста на явлението и се разгледа сама за себе си. И ако в началния етап на разкриване и проучване на тези паметници подобна слабост е била неизбежна, то в настоящия момент такъв подход е вече неприемлив. Така например, някои от монограмите, като Φ и „М“ са обект на различни, при това и взаимно изключващи се хипотези.

При монограма „М“ те варират от името на цар Михаил Шишман⁹, през патрона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“¹⁰, поменалния обряд на 40-я ден¹¹ до празника „Младенци“¹². В едни от случаите се търси смисълът в „М“ като буква, а в другите — като цифров израз¹³.

Същността и смисълът на явлението съдове с подглазурни царски и патриаршески монограми, техният характер и употреба, бяха вече обект на обстойно изследване и моята теза е изложена в том IV от поредицата „Търновска книжовна школа“¹⁴. Към разгледаната тогава група от паметници, която в общи линии цялостно обхваща явлението, сега можем да добавим и някои нови аргументи, които допълват и затвърждават изказаната идея. А тя е, че тези паметници са в пряка връзка със силно разпространения култ към царската и патриаршеската власт, към определени светци, патрони на важни столични храмове, към изтъкнати религиозни водачи и т. н. Тяхната употреба при различни поводи в посочения смисъл е пряк израз на почитта и преклонението от различни, при това широки социални слоеве. Този извод произтича не само от характера и широкото разпространение на сграфито съдовете като такива, но също и от местата, където се откриват въпросните монограми — от царския дворец и патриаршеския комплекс, до местата в столичното подножие, обитавани от по-бедното население, при това останали извън чертите на неговото укрепено пространство¹⁵.

Така установеният общ смисъл на явлението се допълва и разширява с новоразгледания монограм от Килифаревския манастир.

От съществено значение в подкрепа на предложената теза е и фактът, че подглазурни монограми не се откриват върху съдове, датиращи от следстоличния период на Търново, от XV век и насетне¹⁶. Обстойно и задълбочено изследване на тази керамика е дисертационният труд на покойната вече Златка Генова. Това ясно показва, че рамките на явлението, чиито израз са съдовете с подглазурни монограми и предимно тяхната употреба, се вписват единствено в социално-политическото и идионо-религиозното статукво на Търново от последните десетилетия на неговия столичен период. Явлението логично загубва своя смисъл и естествено отмира със завладяването на града под ударите на турския завоевател и налагането и утвърждаването на нов държавен, обществен и религиозен ред. Ликвидирана е българската държава, а заедно с нея и владетелският институт. Българската православна църква попада в нови усло-

вия. Заточен е последният патриарх. Шумните религиозни празници в бившата столица загубват място и значение в духовния живот.

Търново изгубва столичния си статут, а едновременно с това коренно се променя и характерът му на административно и обществено-религиозно средище. Естествено отражение на тази промяна е и обезсмислянето и отмирането на явлението подглазурни монограми. Такива съдове логично престават да се произвеждат и използват.

БЕЛЕЖКИ

¹ Георгиева, С. Крамиката от двореца на Царевец. Царевград Търнов, т. II, С., 1974, с. 66 и с. 69 (обр. I); Й. Алексиев. Епиграфският материал от Търнов, ИИМВТ, IX, 1994, с. 149

² Овчаров, Н. Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд. Приноси към българската археология, С., 1992, с. 263

³ Патриарх Калист. Пространно житие на Теодосий Търновски. Стара българска литература, т. 4, С., 1986, с. 452

⁴ Пак там, с. 452

⁵ Mylonas, P. La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos. Cahiers archeologiques, 35, Picard, 1987, p. 143

⁶ Дамянова, М. Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. Търновска книжовна школа, т. 4, С., с. 334—340

⁷ Михайлов, Г. Килифарево. С., 1970, с. 11

⁸ Археологическите проучвания са проведени под ръководството на доц. Я. Николова. Като зам. ръководител, в тях е взел участие и М. Робов

⁹ А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската Велика лавра. Царевград Търнов, т. 4, С., 1984, с. 31—41, 78—100

¹⁰ Робов, М. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII—XIV век. Търновска книжовна школа, т. 4, С., 1985, с. 401—402

¹¹ Овчаров, Н. Пос. съч., с. 261—263

¹² Анчева, Р. Доклад пред национална конференция, посветена на проблемите на църквата „Св. 40 мъченици“ и манастира Великата лавра във Велико Търново, проведена през 1993 г.

¹³ Подглазурни или вторично врязани „М“ се откриват почти само в манастира „Св. Четиридесет мъченици“. Вж. Й. Алексиев, пос. съч., с. 154. Повечето от монограмите произхождат от монашеските килии в северния двор на манастира.

„М“, според нас, също във връзка с патрона на църквата „Св. 40 мъченици“, е врязана и върху камък от градежа на западния зид на притвора, попаднал очевидно в петно с опадала мазилка. Изписването на буквата е идентично с това на подглазурните монограми.

¹⁴ Робов, М. Пос. съч., с. 395—403

¹⁵ Пак там, с. 397

¹⁶ Обобщаващо изследване върху търновската късносредновековна керамика е подготвеният дисертационен труд на покойната вече Златка Генова, на която посмъртно изказвам благодарност за предоставеното ми сведение и разрешението да я цитирам.